

УДК 355:658.727:339.132.6(477.4)“18”

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ТОРГІВ
ТА АУКЦІОНІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.****А. Ю. Скрипник****(Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський)**

Розглянуто процес запровадження та рівень ефективності цільових продовольчих військових закупівель через систему аукціонних і підрядних комерційних торгів. Простежено особливості їх діяльності, залежність від змін соціально-економічних, адміністративних та політичних факторів на території південно-західних губерній у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: *армія; адміністрація; населення; продовольство; торги; аукціони.*

The paper considers the process of implementation and the degree of effectiveness of special food procurement through the system of auction and contract tenders. Peculiarities of their functioning, dependence upon the changes in social, economic, administrative and political factors on the territory of South-Western provinces in the first half of the 19th century have been analyzed.

Key words: *army; administration; population; food; tenders; auctions.*

Постановка проблеми. З моменту остаточної ліквідації незалежної польської держави у 1795 р. та впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових ринково-торговельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами. Спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім через торги й аукціони, з метою безперебійного постачання всього необхідного армійським підрозділам.

Основними суб'єктами таких відносин наприкінці ХVІІІ ст. на Правобережній Україні стали: як споживачі регулярні частини російської армії та місцеві війська і команди, виразниками їхніх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади; в ролі постачальників – поміщики, купці й державні селяни. Мета впровадження аукціонного принципу закупівель: перше – створити сталий порядок отримання необхідної кількості продовольчих припасів для армії на підконтрольних територіях; друге – економія державних коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; третє – корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення їх обсягів. Тільки за правилами нових економічних взаємовідносин росіяни принесли із собою на колишні польські території сталі і звичне бачення виконання ними своїх службових обов'язків із прагненням до незаконної особистої наживи на посаді, що надало певної специфіки подальшій практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, історіографія продовольчого забезпечення військ, у тому числі діяльності торгів і аукціонів, дуже скромна. Фундаментальних праць із цієї тематики немає. Початок заклав колишній генерал-інтендант 1-ї Армії в 1812–1814 рр. Е. Канкрін, який у класичній праці “Військова економіка в період мирного і військового часу”, виданій у 1821 р., вперше піддав критичному аналізу військово-господарство російської армії, в тому числі постачання військ продовольством. Надалі до найбільш значущих досліджень ХІХ – початку ХХ ст. слід зарахувати праці В. Анічкова, Ф. Затлера, М. Газенкампа, Ф. Макшеева, М. Боровкова¹. Сучасну російську історіографію

© А. Ю. Скрипник, 2014

¹ Аничков В. Г. Военное хозяйство (Сравнительное исследование положительных законодательств России, Франции, Пруссии, Австрии, Сардинии, Бельгии и Баварии). – СПб., 1860; Затлер Ф. К. Записки о продовольствии войск в военное время. – СПб., 1860; Газенкампф М. А. Военное хозяйство в мирное и военное время. – СПб., 1880; Макшеев Ф. А. Записки военной администрации. – СПб., 1901; его же. Военное хозяйство в мирное время. – СПб., 1903; Боровков Н. А. Несколько слов об устройстве интендантства. – СПб., 1888.

як продовження розробки різних напрямків досліджень тилового постачання російських військ здійснювали П. Вещиков, О. Бесов, С. Гаврилов, М. Оськін².

Мета статті. Метою та чинником актуальності нашої розвідки є, безумовно, ліквідація прогалин у дослідженні зазначеної проблеми та створення і доповнення власної української історіографії зі згаданої тематики. Зокрема, слід акцентувати увагу на причинах виникнення, подальшому розвитку комерційних взаємовідносин між представниками владних структур, місцевими поміщиками, шляхтичами та купцями з питань державних закупівель на потреби армії. Вважаємо за доцільне простежити суперечності у поглядах представників різних верств населення щодо бачення і здійснення торговельно-комерційної діяльності в контексті взаємовідносин із владою, які були домінуючими на соціально-політичному ґрунті у великому і різноманітному соціумі Правобережної України в першій половині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 1796 р. російська військова адміністрація намагалася якнайшвидше запровадити таку систему, але виявилось, що це зробити не так просто, як гадали. Насамперед перешкоджала відкрита ворожість польських землевласників та їх небажання співпрацювати. По-друге, слабкість ще не повністю сформованих губернських і намісницьких правлінь, які через земські суди, справників та городничих мали контролювати ринкові ціни на продовольство і фураж та оперативно повідомляти про їх зміни до Провіантського департаменту.

На той час усією територією Російської імперії постачання підрозділів армії всім необхідним здійснювалося Провіантським департаментом, який накопичував провіант у так званих “провіантських магазинах” шляхом цільових закупівель у місцевих поміщиків і казенних селян. Перші такі магазини на території Правобережної України почали з’являтися з лютого 1800 р. і розташовувалися зазвичай у казенних і поміщицьких маєтках за відсутності спеціальних, належним чином побудованих і облаштованих будівель³. Полки мали можливість поповнювати поточні потреби за готівковий розрахунок зі спеціальних коштів, підконтрольних командирам. Для запобігання фінансовим зловживанням військових чиновників чи не виправдано високим закупівельним цінам, які часто були результатом їх змови з городничими, повітовими справниками і поміщиками, Сенат зобов’язав губернські (намісницькі) органи управління офіційно інформувати командирів про розміри цін кожні півроку. Вони ж, у свою чергу, надсилали до Рахувальної експедиції Військової колегії спеціальні звітні таблиці про витрати коштів на закупівлі⁴.

Однак такий порядок контролю не був ефективним. Відомості, які подавали губернські й намісницькі правління до Провіантського департаменту про ціни на хліб та фураж для армії, не збігались із закупівельними цінами, зазначеними у звітах командирів частин. У Санкт-Петербурзі дійшли висновку, що вони штучно завищені; стало очевидним розкрадання державних коштів місцевим начальством під прикриттям належного забезпечення військ. Край цьому намагався покласти Олександр І. “Велике моє обурення викликали відомості про зловживання Провіантських Комісіонерів і полкових Шефів під час закупівлі за високими й обтяжливими для казни цінами <...> які є брехливим відображенням довідкових цін <...> і підозра у співучасті Цивільного Начальства, і що Земські Справники і Суди дозволяли собі спекулювати і призначати ціну з порушеннями їх посади і присяги”⁵. Надалі цар за такі дії погрожував судом виключно цивільним губернським і повітовим начальникам, а

² Вещиков П. И., Огуречников А. А., Шанин А. В. Продовольственная служба Вооруженных сил России. – М., 1999 ; Бесов А. Г. Военная политика России в XIX веке. – М., 2001 ; Гаврилов С. В. Российская армия и её система интендантского снабжения в XIX веке // Чтения по военной истории : сборник статей [материалы международной научной конференции, 2007 г.]. – СПб., 2007. – С. 190–196 ; Оськин М. В. Армия и продовольственное снабжение // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 3. – С. 52–54.

³ Державний архів Рівненської області. – Ф. 370. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77.

⁴ Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 44. – Оп. 193. – Д. 143. – Л. 236–237.

⁵ Полный свод законов Российской империи (далее – ПСЗ). Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – С. 25. – № 20120.

про військових ні пари з вуст, що наводить на думку про необ'єктивну інформацію, яку він отримував щодо даного питання.

Водночас основні завдання цього відомства були чітко окреслені як законодавчою базою, так і оперативними наказами головнокомандувачів армій новопризначеним намісникам, губернаторам та інтендантським чиновникам. По-перше, це контроль за належною кількістю всіх видів провіанту в головних магазинах, за його якістю і запобігання крадіжкам; по-друге, своєчасне підвезення необхідного до військ; по-третє, чесний грошовий розрахунок із постачальниками; по-четверте, гнучка політика щодо постачальників у разі неврожаю чи інших пригод⁶.

Здавалося, має просто діяти налагоджена господарська система, і нічого складного в цьому немає. Проте погана взаємодія між різними відомствами часто призводила до безладу та зловживань. Наприклад, у зв'язку з інтенсивним пересуванням військ у 1795–1799 рр. часто виникали непорозуміння стосовно того, куди везти провіант і де саме розташовані потрібні полки. На Правобережжі така плутанина викликала невдоволення генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева діями Головної провіантської комісії. Остання без будь-яких наказів почала вивозити зі старокостянтинівського, меджибізького, ямпільського і дубенського повітових магазинів у провіантські (тобто військові – А. С.) по 2500 четвертей борошна і круп, не маючи уявлення, на якій відстані від них перебувають бойові частини і скільки продовольства їм потрібно. Крім того, селян, які утримували військових коней, змусили перевозити все це на відстані більше 30 верст, що спричинило незаплановані фінансові витрати⁷.

Знаючи, які значні кошти витрачаються з державного бюджету на утримання та постачання військ і приблизно скільки з них розкрадається, Олександр I вирішив покласти край застарілій системі закупівель. У новому механізмі центральна роль належала аукціонам і відкритим торгам на підряди. Вирішено було розпочати з постачальників та губернського керівництва, саме вони мали забезпечити необхідну кількість провіанту на торги. У жовтні 1802 р. вийшов указ про порядок затвердження цін на заготівлю провіанту і фуражу. Декілька важливих моментів у ньому: дворяни і землевласники могли продавати свої рештки без посередництва перекупників; завдяки системі торгів і кон'юнктурі в кожній губернії формувалася своя гнучка ціна у кожному повіті; встановлено календарні терміни – з осені до 1 січня та із січня до 1 травня; полкам, які перебувають на постійних квартирах, надавалося право самим купувати собі необхідне, якщо ціни в цих населених пунктах були нижчі ринкових⁸. Усі складові процесу віддавалися під нагляд цивільних губернаторів, а загальний контроль здійснювали Провіантські комісії. Це був якісно новий щабель розвитку товарно-грошових відносин між суспільством і збройними силами як інститутом держави.

Незважаючи на певний позитив, заготівельна компанія 1803 р. показала, що непогано задумана система паралізована в більшості західних губерній імперії, а саме: прибалтійських, білоруських та правобережних українських. Проблема полягала в саботуванні місцевим дворянством участі у торгах і аукціонах неявкою на них чи завищенням цін на продукти. Тоді влада була змушена звернутися до послуг постачальників і підрядників та проводити окремі торги у казенних палатах губерній, таким чином обмежуючи спектр цінового вибору, що провокувало поступове збільшення державних грошових витрат⁹. По суті військовим було байдуже, в кого купувати, лише б ціна була прийнятною. Тому на оголошені губернським начальством торги інспектори та шефи завжди надсилали своїх квартирмейстерів і чиновників, сподіваючись на сприятливі ціни й умови постачання¹⁰.

⁶ РГВИА. – Ф. 44. – Оп. 193. – Д. 143. – Л. 13–14.

⁷ Там же. – Д. 147. – Ч. 8. – Л. 121 ; ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – С. 492–493. – № 17835.

⁸ ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – С. 12–13. – Приложение № 20484а.

⁹ Там же. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – С. 173–174. – № 21188.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 3–8.

Згідно зі звітами губернських установ, регулярні торги й аукціони в правобережних губерніях почалися з травня 1804 р. Влада готувалася ретельно. Ще за рік до того казенні палати склали відомості цін на хліб і крупи за кожним повітом із метою їх об'єктивності на торгах. Згідно з “Випискою про провіант і фураж” Київського губернського правління, з 1 червня до 16 жовтня 1804 р. планували зібрати в магазинах 16 199 четвертей борошна, 13 980 четвертей вівса, 1509 четвертей круп, 149 360 пудів сіна. У ці ж терміни мали проводитися й торги. Однак повітові маршалки звітували: “Незважаючи на оголошення маєтками й економіями про торги на продовольство і фураж для армії, бажання взяти в них участь майже ніхто не виказав”. За рапортами повітових предводителів дворянства запланована заготівля була виконана ледь наполовину. Наприкінці року казенні палати посилали повітамі своїх чиновників з умовляннями до поміщиків продати хоч трохи зерна і сіна ¹¹.

Незважаючи на такий провал, робота торгів і аукціонів тривала. Військова адміністрація всіляко намагалася заохотити участь місцевого дворянства у постачанні до полків і команд провіанту та вівса за цінами, вигідними обом сторонам. Так, генерал М. Кутузов у своєму рапорті військовому міністру С. В'язмітінову наприкінці 1807 р. наводив приклади мотивування шляхти Волинської та Київської губерній через систему справедливого ціноутворення та своєчасного оповіщення про торги маршалками та великими землевласниками своїх поміщиків. Водночас, побоюючись цінового диктату на торгах “нечисленними капіталістами”, наказав командирам дивізій активно і самостійно вишукувати прийнятні ціни й укладати попередні угоди. Таким чином, він мав надію, що чутка про це викличе занепокоєння серед поміщиків і неодмінно призведе до їх зниження ¹².

Тим часом протистояння тривало. Дворянство Київщини не захотіло йти на компроміс і запропонувало завищені ціни, які не влаштовували військових: у мішках за четверть борошна просили 4 руб. 75 коп., круп – 5 руб. 10 коп., вівса – 2 руб. 52 коп. На противагу цьому, чиновники Київського провіантського депо відшукали в губерніях поміщиків, які бажали продати з мішками четверть борошна за 4 руб. 20 коп., крупи за 4 руб. 90 коп. і овес за 2 руб.; без мішків – 3 руб. 80 коп., 4 руб. 80 коп., 1 руб. 70 коп. відповідно. У таких випадках економія державних коштів становила 70 634 руб. 25 коп. або 119 170 руб. 15 коп. Небайдужі командири Ліфляндського драгунського, Кінно-Волинського і Воронежського мушкетерського полків самостійно знайшли постачальників борошна, вартістю 3 руб. 70 коп., а вівса 1 руб. 60 коп. за четверть. Київський купець Тимофій Бухтеев запропонував великі партії продовольства і фуражу за нижчими цінами на борошно, ніж дворянські, на 55 коп., крупу на 10 коп. і овес на 27 коп. Його пропозиції були настільки вигідними, що він претендував на статус постійного постачальника, на відміну від ненадійних поміщиків-підрядників ¹³.

Таким чином, монолітність шляхетських інтересів і спроби фінансового диктату було зруйновано, а під тиском губернської влади та провіантських чиновників з погрозами позбавити брати участь у подальших торгах поміщики були змушені знизити ціни в новому 1808 р. Судячи з документів, у цьому неабиякою була заслуга М. Кутузова, котрий як київський військовий губернатор розгорнув справжній адміністративний наступ на місцеве дворянство і, врешті-решт, заповнив магазини необхідною кількістю припасів для армії за об'єктивною ціною.

Самій шляхті лишалось рятувати тільки свій гонор і честь. Восени 1810 р., перед черговими торгами, до київського військового губернатора М. Мілорадовича звернувся начальник київської Продовольчої комісії генерал-майор Безродний. Знаючи настрої серед поміщиків, він просив, щоб губернатор особисто звернувся до них із проханням взяти участь у торгах. Чого не зробиш заради інтересів держави? У відповідь на його звернення шляхта через повітових маршалків вимагала в обмін на активну участь у торгах повідомити про це особисто царя Олександра I ¹⁴.

¹¹ Там само. – Спр. 781. – Арк. 1–10, 27, 41–44, 140.

¹² РГВИА. – Ф. 9190. – Оп. 165. – Св. 53. – Д. 4. – Л. 9–11.

¹³ Там же. – Л. 22–26.

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1217. – Арк. 2–4.

За планами самодержавства заготівельна кампанія 1811 р. мала тривати за дещо новими правилами. Головна увага приділялася порядку ціноутворення і витрат, а також їх контролю та корегуванню залежно від обставин і потреб. Полкам дали можливість обирати: гроші на самостійну закупівлю чи “фураж у натурі” з магазинів; ціни встановлювалися командувачами армій, корпусами і дивізіями за погодженням із губернаторами і комісіями Провіантських депо; комісії під час отримання остаточних цін нараховували кожному полку, батальйону, роті кошти на два місяці вперед. Ураховувалися різні обставини: брак грошей на закупівлю, передислокація частини на нове місце, наявність зайвого фуражу тощо¹⁵. Ці “правила” стали черговою цеглиною в намаганні розбудови ефективної та якісної системи забезпечення військ усім необхідним. Командирам полків повернули певну фінансову самостійність катериненських часів, але під значно пильнішим контролем згори¹⁶.

17 листопада 1811 р. вийшов маніфест царя про порядок збирання податків у західних прикордонних губерніях імперії та про заміну в них грошових стягнень на хлібні. Водночас кожна губернія отримала план заготівлі продуктів і фуражу за потребами на 1812 р. через проведення торгів. На торгах дозволялося бути присутніми представникам армії та керівникам Провіантського депо. До торгів допускалися поміщики із сусідніх губерній. Для поміщиків-боржників установлювалися фіксовані, затверджені губернаторами, губернськими правліннями і повітовими маршалками ціни на борошно, крупу та овес. Такі заходи мали результат. За рапортом київського губернського правління на 12 червня більша частина заборгованості була ліквідована, а для “злісних боржників потрібна екзекуція”¹⁷.

Під час російсько-французьких війн 1812–1814 рр. торгів у південно-західних губерніях не відбувалось. Як правило, продовольство і провіант вилучалися в поміщиків за безпосередніми наказами і розпорядженнями корпусних і дивізійних командирів під боргові квитанції держави, які вона зобов’язувалася сплатити найближчими роками з невеликими відсотками.

Тільки у травні 1816 р. створено державний комітет для складання загальної форми контрактів на укладення підрядів. До цього часу кондиції (умови) не мали єдиної форми і визначалися за баченням місцевого начальства та інтендантів, що призводило до плутанини і грошових претензій підрядників до казни. Комісія складалася з досвідчених чиновників міністерств Військового, Морського, Фінансів, Поліції, Внутрішніх справ та Головного управління ревізій державних рахунків. Основним її завданням було скласти загальну форму контрактів, дві окремі – для військового і цивільного відомств¹⁸. Крім створення нових бюрократичних форм, комісія рекомендувала ввести обов’язкове планування на наступні три роки “військових потреб” за кожною губернією під відповідальність губернаторів, а тільки потім проводити торги. Тому із середини 20-х рр. аукціони й укладення контрактів за ними передбачали виконання так званих “кондицій”, в яких були чітко прописані всі вимоги до підрядника та його обов’язки. Такий документ складався з восьми пунктів за підписом голови губернського правління і був обов’язковим до виконання¹⁹.

Упродовж наступного десятиріччя торги проходили тихо і спокійно, всі учасники поступово звикли до нових правил, а владі вдавалося зібрати необхідні обсяги продовольства, плануючи їх на кожні наступні три роки за повітами. У свою чергу, поміщики знали, скільки вони можуть продати, зважаючи на власні обсяги зібраного врожаю щороку й утворення цін.

Зазначимо, що з початку 20-х рр. для виробників сільгосппродукції Правобережної та Південної України несподівано відкрився величезний, постійний і перспективний ринок збуту. На Чорному морі прискореними темпами розбудовувався російський військово-морський флот і портова та берегова інфраструктура, які потребували, крім великої кількості

¹⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 28–29.

¹⁶ ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – С. 451–453. – № 24420.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1464. – Арк. 4, 12–14, 34, 157.

¹⁸ ПСЗ. Собр. 1. – СПб., 1830. – С. 865–866. – Т. XXXIII. – № 26288.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 3. – Спр. 477. – Арк. 3–4 зв ; 5–8.

різноманітних будівельних матеріалів, стільки ж продовольства²⁰. У травні 1826 р. введено нові правила визначення підрядів по Чорноморському департаменту. Головна відмінність полягала в тому, що підрядники особисто не брали участі в торгах, вони відбувалися заочно. Через те, що обсяги постачання були дуже великими, моряки прагнули співпрацювати з надійними постачальниками. Ішлося не про тисячні угоди, а про десятки тисяч державних коштів на харчування моряків і робочих команд у портах. Тому вони ставили низку умов і зобов'язань: вимагали від губернської влади публікації їх оголошень у газетах за 6 місяців до початку контрактів, видання і засвідчення в губернських правліннях спеціальних “доручень” про надійність і солідність кандидата, також засвідчення листа із запропонованими цінами на певний товар. Зі свого боку комісія департаменту розглядала пропозиції та роздавала підряди²¹. З метою недопущення монополізації чи узурпації підрядів в одних руках та неспроможності більшої частини постачальників брати на себе великі обсяги товарів Присутствію чорноморського інтендантства було наказано, відповідно до ст. 1595, X тому “Зводу Законів Громадянських”, затверджувати підряди на суму не більше ніж 7500 рублів сріблом на одного учасника²².

Після поразки польського повстання 1830–1831 рр. та репресій проти його учасників шляхта Правобережної України вкотре саботувала постачання військам усього необхідно. Навесні 1832 р. мали відбутися торги на наступні 3 роки, тому в грудні 1831 р. казенні палати надсилали губернаторам циркуляри – офіційні повідомлення всім зацікавленим про торги та кондиції, приблизні початкові ціни на постачання губернськими центрами, повітовими містами та селами. Вкотре сповістити поміщиків мали повітові маршалки, предводителі дворянства, засідателі нижніх земських судів та городничі. Уже із січня 1832 р. до канцелярії київського військового губернатора почали надходити тривожні звіти. Васильківський предводитель дворянства Йосип Рулковський писав: “Відповідно до Припису <...> я запросив Поміщиків до участі у постачанні для Війська дров, свічок і соломи, але ніхто з них, незважаючи на мої вмовляння, не погодився...”. Уманський предводитель доповідав: “...запросив до себе Поміщиків щодо залучення на забезпечення впродовж наступних трьох років квартируючих в Умані й повіті військ дровами, свічками і соломою. Належним чином виконуючи доручення, сповістив через Гродську і Земську поліцію всіх мешканців Міста і Повіту, особливо Поміщиків у присутності Уманського повітового суду і Городничого. Охочих на торги не було”. Частина предводителів – липовецький, таращанський, звенигородський – обмежилися рапортами про повідомлення місцевого дворянства, якщо було б чим похвалитися, напевно, написали²³. Схожа ситуація спостерігалася й на Поділлі. Публічні прохання до губернського та повітових предводителів дворянства, городничих і земських справників у формі припису “...особисто сприяти повідомленню Поміщиків та Купців <...> і заохочувати Дворянство до вступу у взаємостосунки з Казною” мали поживити цей кволий процес²⁴. Тому розсилалися запрошення й у сусідні Малоросійську та Чернігівську губернії, де губернатори, агітуючи лояльніше дворянство, намагалися допомогти своїм колегам виконати завдання.

Повернути довіру дворянства і бажання продавати армії продовольство у великих обсягах вдалося лише через 10 років. Наприкінці 1842 р. за дорученням царя військовий міністр звернувся до київського генерал-губернатора: “З теперішнім великим врожаєм та лояльністю дворянства у Вашому краї потрібно зробити все можливе для закупівель армії за вигідними для казни цінами на 1843 рік достатніх обсягів продовольства”. На харчування

²⁰ Мязговский Е. А. История Черноморского флота 1696–1912. – СПб.: Тип. Т-ва А. С. Суворина “Новое время”, 1914. – С. 78.

²¹ ПСЗ. Собр. 2. – СПб., 1830. – Т. I. – С. 501–507. – № 372; Объявления и извещения // Киевские Губернскія Вѣдомости. – 4 февраля 1838 г. – № 5. – С. 3; О вызове к торгам // Подольскія Губернскія Вѣдомости. – 3 января 1838 г. – № 1. – С. 4–5.

²² ПСЗ. Собр. 2. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отд. 1. – С. 783–784. – № 18457.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 3. – Спр. 1111. – Арк. 1–6, 9, 17, 19, 26.

²⁴ О приглашении Помещиков, Купцов и занимающихся торговлею к поставке провианта для продовольствия войск в 1839 году // Подольскія Губернскія Вѣдомости. – 3 сентября 1838 г. – № 36. – С. 2.

військ, розташованих у губерніях, а це полки 4-го піхотного корпусу та місцеві війська і команди, потрібно було: для Київської губернії – 35 000, Волинської – 46 000, Подільської – 13 000 четвертей борошна та по 13 000 четвертей круп. Генерал-інтендант армії обіцяв губернаторам, що зробить все можливе, щоб ціни влаштували всіх. Відчуваючи, що є шанс купити багато і недорого, військове інтендантство і губернське начальство докладали всіх зусиль із залучення шляхти на торги. Ті, розуміючи, що таку кількість хліба не вдасться зберегти у власних маєтках, продавали його, заповнюючи всі повітові магазини. Нарешті росіянам вдалося здійснити все заплановане і заготівельна кампанія пройшла вдало, тим більше, що подальші події показали її своєчасність²⁵.

Водночас на генерал-губернаторському рівні помітили, що виробилася певна стратегія з отримання вигідних військових замовлень шляхом колективної змови декількох осіб. Тобто ця справа набула певного регіонального характеру. Це могли бути люди з різних міст, губерній та прошарків суспільства, яких об'єднувала спільна мета – виграти торги й отримати прибуток. Дворяни, міщани, купці, іноді селяни стали домовлятися про спільні оборудки, в яких кожний виконував певну функцію чи частину справи: один закупляв, інший транспортував, третій брав участь у торгах, четвертий давав хабарі тощо. Прибутки ділили залежно від ступеня участі й суми грошових внесків. На такі зміни і тенденції звертав увагу підлеглих губернаторів та казенних палат київський генерал-губернатор наприкінці 1849 р., оскільки випадки шахрайства чи цілеспрямованої змови з боку підприємців стало дедалі важче викривати і розслідувати²⁶. Єдиним стримуючим фактором було суперництво між самими купцями. Так, купець 1-ї гільдії Ісак Амір скаржився генерал-губернатору І. Васильчикову: "...неодноразово брав участь у торгах, мої ціни вигідніші й дешевші, ніж роздрібні, й нижчі за справочні (стартові – А. С.). Я помітив, що купець Райх, який був на торгах, але не брав участь, після закінчення, коли всі чомусь відмовилися від підрядів, трохи знизив ціни і забрав усі великі й вигідні". Амір звинувачував колегу в нечесній конкуренції та вимагав анулювати результати аукціону²⁷. На Волині поліція розшукувала групу купців-євреїв Абуля і Менделя Боксерів, Лейби Штенберга і міщанина Лахмана Райхтуга та їх нерухоме і рухоме майно з метою арешту за непоставлене продовольство і фураж у війська²⁸. Волинське губернське правління розшукувало колишнього київського купця Іцка Розенталя, який заборгував 4000 руб. Головній польовій провіантській комісії 1-ї Армії за непостачання у 1827 р. провіанту в Радомишльський магазин²⁹. Таких випадків було багато. Водночас у чиновницькому справочинному листуванні з'являється поняття "неспроможний купець", під яким губернське начальство, поліція, міські магістрати мали на увазі банкрутів, котрих не можна було допускати до торгів. На них складалися "чорні списки", що передавалися військовим інтендантам та казенним палатам³⁰.

Напередодні походу до Угорщини, у квітні 1848 р. почалася заготівельна кампанія, за якою передбачалося зібрати з Волинської та Київської губерній 75 000 четвертей борошна та 7500 четвертей круп, із Подільської – 10 500 четвертей борошна і 1050 четвертей круп. За наказом генерал-губернатора інтенданти розраховувалися з продавцями на місці готівкою і негайно вивозили куплене до магазинів, якнайближче до військ, розташованих на кордоні. У розісланих усіма повітами трьох губерній "Відомостях" визначалася кількість закупленого, ціни та місця зберігання. Влітку відповідальний за заготівлю генерал-майор граф Ржевський здійснив інспекцію у магазинах Волинської губернії, щоб переконатися в достатній кількості необхідного³¹.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 792а. – Спр. 215. – Арк. 3–6.

²⁶ Там само. – Оп. 160. – Спр. 681. – Арк. 1–2.

²⁷ Там само. – Оп. 84 (1853 р.). – Спр. 163. – Арк. 31–31 зв.

²⁸ ДАВО. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58.

²⁹ Об отыскании. Особая статья // Киевские Губернскія Вѣдомости. – 28 мая 1838 г. – № 21. – С. 4.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 422. – Оп. 1. – Спр. 9477. – Арк. 64.

³¹ ДАВО. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 1049. – Арк. 3–6 зв.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. По-перше, система комерційних торгів і аукціонів на теренах Правобережної України створювалася росіянами за власною ініціативою та виключно у примусовому порядку і в перші роки свого існування не могла бути ефективною через масове саботування потенційних постачальників. По-друге, правила й умови купівлі-продажу на таких торгах установлювалися в межах законодавчого поля Російської імперії та були спрямовані насамперед на інтереси держави, а не місцевих товаровиробників. Дещо пізніше вдало проведені заготівельні кампанії створювали у владних кабінетах ілюзію налагодженого механізму забезпечення військ. У врожайні роки регулярні частини дійсно не відчували браку продовольства й фуражу, що переконало керівництво провіантських установ створити в першій половині XIX ст. належну й надійну систему забезпечення, в якій чільне місце і надалі відводилось аукціонам та підрядам. По-третє, починаючи з кінця 30-х рр. XIX ст., спостерігається поступове постійне зростання домінування на аукціонах виключно купців як головних суб'єктів торговельного процесу, що призвело до монополізації ними постачання основних різновидів продовольства і спорядження, а через це – до розвитку і поширення масових зловживань і корупції серед чиновників-інтендантів державних установ. Періодично через соціально-політичну нестабільність і спротив місцевого населення такий канал надходжень ставав другорядним та ситуативним і тоді не використовувався як головне джерело забезпечення полків і дивізій, хоча продовжував бути одним із дійових інструментів економічної політики самодержавства в регіоні.